

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ԲԱՆՈՒԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց Գրերի Գյուտի պատմության երկու գլխավոր սկզբնաղբյուրներն են Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցը, ձեռնամուխ լինելով գրերի ստեղծմանը, իր աշակերտների հետ գնում է Ամիդ և Եդեսիա, ապա, նկարագրելով բուն գյուտը, ասում է, որ Մաշտոցը այնուհետև Սամոսատ գնաց¹:

Խորենացին գրում է, որ Մաշտոցը գնում է Եդեսիա, ապա այնտեղից՝ Սամոսատ, ուր և տեղի է ունենում Գրերի Գյուտը²:

Ինչ վերաբերվում է Գրերի Գյուտի մասին գրող հինգերորդ դարի երրորդ պատմիչին՝ Ղազար Փարպեցուն, ապա, ինչպես նշում են գրեթե բոլոր հետազոտողները, նրա պատմության այս հատվածը, որը թերի է և անհասկանալի, ամենայն հավանականությամբ եղծվել է ու որոշակի վերախմբագրման ենթարկվել հետագայում: Ըստ Փարպեցու մեզ հասած այժմյան բնագրի, Հայոց Վոամշապուհ թագավորի պատվերով Վահրիճ անունով մեկը գնում է Միջագետք՝ Հաբել քահանայի մոտ, որը մերձավոր գործակիցն էր Դանիել Ասորու և վերջինիցս էլ վերցնում է Դանիելյան անվանված նշանագրերը և դրանք ուղարկում Հայաստան, ուր այդ գրերը համապատասխան կարգավորվածության են ենթարկվում և որոշակի գրային համակարգի մեջ դնում Ս. Մեսրոպն ու Ս. Սահակը իրենց աշակերտների հետ միասին³:

Փարպեցու այս հատվածից, որին դեռ կանոնադաշտնաճյուղ, այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Մաշտոցը նշանակալից դեր չի կատարել գրերի ստեղծման հարցում, և որ այս գրերն էլ Միջագետքից պարզապես բերվել են Հայաստան: Միաժամանակ, այսպիսով, անհրաժեշտ է նշել, որ Փարպեցին ևս փաստորեն մատնացույց է անում աշխարհագրական այն տարածքը՝ Միջագետքը, որը կապվում է Հայոց Գրերի Գյուտի հետ: Ահա այս պատճառով Գրերի Գյուտի բուն տեղի հարցում բանասիրության մեջ եթե եղել են տարակարծություններ, ապա դրանք վերաբերվել են Ամիդին, Եդեսիային և Սամոսատին, որովհետև թե՛ Կորյունը, թե՛ Խորենացին և թե՛ Փարպեցին հիշյալ երեք քաղաքներն ընդգրկող տարածքն են մատնանշում որպես Գրերի Գյուտի վայր:

Այսպիսով, թեև հիշյալ երեք պատմիչները որևէ հիշատակություն չունեն Գրերի Գյուտի՝ Բալուի հետ որևէ աղերս իսկ ունենալու մասին, սակայն սկսած XI-XII դարերից,

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, հրատարակության պատրաստեց Էմ. Պիվազյան, Երևան, 1980, էջ 94-96:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, աշխար. Մ. Աբեղյանի և Ս. Նարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, Գիրք Գ, գլ. ԾԳ, էջ 326-327:

³ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխար. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Սյր. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904, էջ 14-15:

ապա և առավել ընդհանրացված ձևով XIII դարից ասվում է, թե Գրերի բուն Գյուտը տեղի է ունեցել Բալուի լեռան վրա գտնվող մի այրում:

Առաջինն այս մասին գրում է Կարապետ Սասնեցին, որն, ըստ Աճառյանի, XI դարի հեղինակ է, և որից մեզ է հասել միայն մեկ ստեղծագործություն՝ վկայված հետևյալ ծավալում խորագրով. «Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ սրբազան եպիսկոպոսի և վարդապետի Կարապետի Սասնացոյ ի խնդրոյ համագնեայ եղբար ճգնաորի. Յաղագս վարուց և մահուան սուրբ և երջանիկ վարդապետին Մեսրոբայ թարգմանչի և Լուսաւորչի»⁴:

Սասնեցու այս ներբողյանի պատմական մասը միահյուսումն է Կորյունի, Խորենացու և Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունների, որոնց վրա ինքը ավելացրել է մի շարք նոր մանրամասներ, որոնք թեև որևէ արժեք չունեն որպես պատմական սկզբնաղբյուր, սակայն կարևորվում են գրական-մշակութային առումով՝ ցույց տալով, թե Գրերի Գյուտը ինչպես է վերամեկնաբանվել և վերիմաստավորվել միջնադարում: Այս հանգամանքով է բացատրվում նաև ձևավորված որոշակի ավանդույթով հետագա մի շարք հեղինակների կողմից Գրերի Գյուտը Բալուում ներկայացնելը:

Հայոց գրերի հարցով Ս. Մեսրոպի՝ Ս. Սահակին դիմելը Սասնեցին գեղեցիկ ձևով այսպես է ներկայացնում. «Եւ ապա յիշեցուցանէր վեհն [Ս. Մեսրոպը] վեհագունին [Ս. Սահակին] զպակասութիւն եկեղեցոյ իւր»⁵: Ասես «Ո տայր ինձ զծուխ ծխանի»⁶ նշանավոր խոսքերի հետևողությամբ Ս. Սահակը «յոգւոց հանեալ» պատասխանում է. «Ո՞վ տայր ինձ տեսանել դրոշմ տառի ըստ մերում բառիս»⁷:

Մաշտոցի ցանկությունը Սահակ Պարթևը հայտնում է Վոսմշապուհ թագավորին, որը կանչում է Դանիել Ասորուն, որն այստեղ անվանվում է «զիմաստունն Դանիել»: Վերջինս գալով, իր հետ բերում է «զվաղուց արարեալ նշանսն զկրկին տասն և զերկու տասն»՝ այսինքն՝ հնից հայտնի քսաներկու գրերը: Ինչպես Կորյունի մոտ, այնպես էլ այստեղ ասվում է, որ սկզբնապես ուրախանում են երանելիները, ապա և տրտմում, որից հետո Ս. Սահակը Ս. Մեսրոպին պատվիրում է գնալ Ամիդ և այնտեղ տեղի մասնագետների հետ այդ գրերը հարմարեցնել հայոց լեզվին, որը, սակայն, չի հաջողվում: Մաշտոցը այնուհետև գնում է Եդեսիա՝ Պղատոն ճարտասանի մոտ, որը ևս չի կարողանում այս գրերը հարմարեցնել հայոց լեզվին և «սրբոյն յուսահատ եղեալ՝ դիմէ ի Սամուս, առ Հոռփանոս իմաստասէր և կրօնաւոր»: Վերջինս էլ բավական ջանալուց հետո «զպարտութիւն խոստովանէր»⁸:

Եթե մինչ այստեղ Սասնեցին գրեթե բառացի հետևում է հինգերորդ դարի մեր երեք պատմիչներին, ապա շարունակությունը արդեն չի հանդիպում նախորդող շրջանի և ոչ մի մատենագրի մոտ: Ըստ Սասնեցու, Մաշտոցը տեսնելով, որ չի կարողանում իր նպատակին հասնել, վերստին տրվում է պահքի և ճգնության, «ընթանալով զառ ի վեր ընդ

⁴ Կարապետ Սասնեցի, Ներբողեան, Վաղարշապատ, 1897, էջ 3:

⁵ Նույն փնդում, էջ 39:

⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխ. Կ. Կոստանյանցի, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87:

⁷ Կարապետ Սասնեցի, Ներբողեան, էջ 39:

⁸ Նույն փնդում, էջ 42:

ափունս Եփրատայ, յայրէ յայր անցանելով մինչև ի դղեակն Պալունեաց»⁹:

Բալուի այս դղյակում նա յոթ շաբաթ, այսինքն՝ Մեծի Պահոց մի շրջան է անցկացնում պահքով և աղոթքով, որից հետո տեսնում է, թե ինչպես «զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէապահքով և աղոթքով, որից հետո տեսնում է, թե ինչպես «զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աչաք, որ գրէր մատնագիծ ի սալս սրտի իւրոյ չորեքտասան տառ»: Այստեղ Սասնեցին Գրերի Գյուտը ներկայացնում է խորեմացու հետևողությամբ՝ տրված աստվածային տեսիլով: Սասնեցին, սակայն, ունի մի էական հավելում. «Եւ ուսուցեալ զգաղափար գրոյն որպէս և զայլ տառս, որ և զաւրիմակն նշանէր ի վերա քարի, որ կա մինչև ցայսար»:

Այսպիսով, ըստ Սասնեցու, այն գրերը, որոնք աստվածային տեսիլով դրոշմվել էին Ս. Մեսրոպի սրտի սալին, այնուհետև Մաշտոցը նշանագրում է քարի վրա, և այդ քարը պահպանվել է մինչև ներբողյանի գրության ժամանակը: Նա այսպես է գրում ոչ միայն իր ասածին պատմական վավերականությունն հաղորդելու համար, այլև Կորյունի հետևողությամբ կատարելու հետևյալ համեմատությունը: Կորյունը եթե Ս. Մեսրոպին համեմատում էր Մովսես Մարգարեի հետ՝ ասելով, որ Հայոց Այբուբենը բերող Մեսրոպը ավելի երջանիկ էր, քան Սինա լեռից Տասնաբանյայի կավեղեն տախտակները իջեցրած Մովսեսը, ապա Սասնեցին Հայոց Այբուբեն-Տասնաբանյայի տախտակներ զուգահեռով գրում է. «Առաջին սալն խորտակեցաւ, և երկրորդն վիմաւ ծածկեցաւ, իսկ մերս երկոքեանս պահեցան յաւէտ»:

ԺԳ դարում Գրերի Գյուտի մասին երիցս գրում է նշանավոր մատենագիր Վարդան Արևելցին: Իր նշանավոր Աշխարհացոյցում նա նշում է. «Աթախ և Հենի, Դերջան և Բալու, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն»¹⁰:

Գրերի՝ Բալուում տրվելու մասին նա իր Պատմությունում գրում է. «Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զԱստուածաշունչ մատենանս ի հայ բարբառ: Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ Սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, Աջով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա, որպէս Մեծին Մովսէսի ի լեառն Սինայ, և սմա ի լեառն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուածագիծ վիմին և նկարք գրերոյն, և պատուի տեղին խընկօք և ջահիւք միշտ ի (տաճկաց և քրիստոնէից) բնակչաց տեղոյն»¹¹:

Ի տարբերություն Սասնեցու խոսքի բարձրաձև և ընդհանուր ներբողականության, Վարդան Արևելցին ասելիքը ձևակերպում է հստակ և պարզ պատմական շարադրանքով: Արևելցին ևս ասում է, որ Դանիել Ասորու մոտ կային 24 նշանագրեր՝ մնացած հին ժամանակից: Դրանք կիրառելի չլինելով հայերենի համար, մոռացության էին մատնվել, և հայերը գրում էին հունարեն, ասորերեն և պարսկերեն լեզուներով: Հատկանշական է, որ Արևելցին գրում է, թե Ս. Մեսրոպը հունարեն, ասորերեն և պարսկերեն գրերով չի կարողանում հայերեն թարգմանել Աստվածաշունչը, որի համար էլ ձեռնամուխ է լինում հայոց գրերի ստեղծմանը: Այսինքն՝ ըստ պատմիչի, հայոց գրերի ստեղծումը թելադրված էր

⁹ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁰ Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, Փարիզ, 1960, էջ 47:

¹¹ Նաւարումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Ս. Ղազար, 1862, էջ 49-50:

Սուրբ Գրքի, որով և ընդհանրապես՝ եկեղեցական արարողությունների հայերեն թարգմանությամբ:

Սասնեցու հետևողությամբ Արևելքին ևս գրում է, որ Աստվածային Աջով տրված գրերը դրոշմված են Բալուի այրում, սակայն ի տարբերություն Սասնեցու, որը գրում էր, թե իր սրտի սալին գրվելուց հետո այնուհետև քարի վրա Ս. Մեսրոպն է դրանք դրոշմել Բալուի այրում, ապա Արևելքին գրում է, որ Աստված իր Աջով է դրանք դրոշմել այրի վեմին, և ասվածին դարձյալ հաջորդում է Մովսեսի և Սինա լեռան հետ տարված զուգահեռը: Եթե Սասնեցին գրում էր, որ գրերով դրոշմված քարը կա մինչև այսօր, ապա Արևելքին արդեն գրում է, որ այն ոչ միայն կա, այլև պաշտամունքի առարկա է թե՛ քրիստոնյաների և թե՛ մահմեդականների համար:

Վարդան Արևելքին հեղինակն է նաև Սրբոց Թարգմանչաց նվիրված հետևյալ ներբողյանի. «Բան պատմագրաբար վասն Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ և այլոց թարգմանչացն»¹²: Նկատելի է, որ այս ներբողը գրելիս Արևելքին որոշակիորեն ազդվել է Սասնեցուց: Արևելքին թեև չի գրում, որ Գրերի Գյուտը տեղի է ունեցել Բալուում, բայց և միաժամանակ Գրերի Գյուտի կատարման համար որևէ վայր չի մատնանշում: Ավելին, նա գրում է, որ Ս. Մեսրոպը ո՛չ Ասորիքում, ուր Դանիելն էր, և ո՛չ էլ Ուռհայում (Եդեսիայում) Եպիփան ճարտասանից չկարողացավ ստանալ իր ցանկացածը, որը բացատրվում է հետևյալ հոգևոր վերիմաստավորմամբ. «Եւ այս վերնական խնամոցն տնօրէնութիւն, զի ելք իրացն լիցի յԱստուծոյ և ոչ ի մարդկանէ, որպէս հնոյն Իսրայէլի յԱստուծոյ պարգևեալ գիր արինացն ի ձեռն Մովսէսի: Եւ այս մեծագոյն շնորհ ընձեռեալ ազգիս մերոյ յԱստուծոյ»¹³: Համաձայն նման մեկնաբանության, եղած գրերը հնարավոր չէր լինում հարմարեցնել հայոց լեզվին, քանի որ Հայոց Գրերի Գյուտը վերապահված էր Աստծուն:

Նույն ԺԳ դարում Բալուի այս ավանդությունը իր արտացոլումն է գտել նաև Մխիթար Այրիվանեցու «Սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ» գանձում, ուր ևս շեշտվում է, թե հայոց գրերը գտնելու ջանքերը զուր եղան, և Գրերի Գյուտը վերապահված էր Աստծուն:

Բազում աշխատեալ, և ոչինչ աւգտեալ, ձեռն յԱստուած ձգեալ,

Ի Բալու տքնեալ, Մեսրոբ արտասուեալ, աստ հրեշտակ իջեալ¹⁴:

Բալուի մերձակա լեռը կոչվում է Ս. Մեսրոպ, որի վրա գտնվող ուրարտական հին բերդի այրերից մեկի վեմին, համաձայն ավանդության, դրոշմվել են հայոց գրերը: Այս ավանդությունը Բալուում պետք է տարածված լիներ զոնե ԺԲ դարում, որովհետև ԺԳ դարի վերջում այստեղ արդեն կար Ս. Մեսրոպ եկեղեցին: Այն հիշվում է Գրիգոր վարդապետ Բալուեցու վկայաբանությունում: 1290 թ. կատարված նրա նահատակության պատմությունը բերված է «Յայսմաուրքի» մի շարք օրինակներում և գտնվում է հոդիի 4-ի և փետրը-

¹² Տե՛ս «Բանբեր Մապնևադարանի», 1964 թ., հմ. 7, էջ 377-397 (աշխար. Փ. Անթարյանի): Տե՛ս և «Սովերբ Նայկականք», հր. Բ, Վենետիկ, 1853 թ.:

¹³ Նույն փնդում:

¹⁴ Մխիթար Այրիվանեցի, Գանձեր և փաղեր, աշխար. է Նարությունյանի, Երևան, 2005, էջ 113:

վարի 10-ի ներքո: Վկայաբանության հեղինակն է Գրիգոր Բալունցու քրոջ որդին՝ Դավիթ երեց Բալունցին, որը նրան աշակերտել է և ականատես եղել նրա նահատակությանը¹⁵:

Այս վկայաբանությունում ասվում է, որ նա Բալունց գնում է «Այրարատեան գաւառն՝ ի վանքն Վիրապի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ առ հոչակաւոր իմաստասէր վարդապետն հայոց Վարդան»¹⁶:

Այնուհետև վերադառնալով Բալու, այստեղ ընդունվում է մեծ պատվով, և նրան հովվության են տալիս «զսուրբ Մեսրոպայ աղօթանոցն և կայարանն...»¹⁷:

Այսպիսով, Ս. Մեսրոպի վանքը նվազագույնը 1290 թ. արդեն հիշվում է և ընդ որում հիշվում է ոչ թե որպես նորակառույց, այլ Բալունի գլխավոր սրբավայր, որից կարելի է եզրակացնել, որ այն շատ ավելի վաղ է կառուցվել:

Գրերի Գյուտի՝ որպես թե Բալունում կատարվելու ավանդությունը իր աստիճանական արտացոլումն է գտել նաև «Յայսմաւորք»-ում: Այս ժողովածուի առաջին երկու խմբագրություններում եթե տրեի 17-ի և նույնքերի 25-ի ներքո հիշվող տոնը անվանվում է «Թարգմանութիւն Սրբոյն Իսահակայ և Մեսրոպայ և այլոց թարգմանչացն և գիւտ գրոցն և յիշատակ Սրբոյն Պետրոսի Աղէկսանորու Հայրապետին»¹⁸, ապա այս ժողովածուի՝ Գրիգոր Ծերեցի խլաթեցու խմբագրության այս օրվա պատմության վերնագիրն է «Գիւտ գրոյն հայոց ի Բալու»¹⁹:

Գրերի Գյուտի պատմությունը թեև հիմնականում նույնն է վերը հիշված երկու ձեռագրերում էլ, սակայն երկրորդի վերնագրում հստակորեն շեշտվում է, որ այս տոնը նվիրված է Բալունում կատարված գյուտին, ինչպես նաև բուն վերնագրից հանվել է Պետրոս Հայրապետին նվիրված հիշատակությունը, համառոտվել է նրա պատմությունը և այն այս օրվա վերջում հիշվում է միայն մեկ նախադասությամբ. «Յայսմ աւոր վկայաբանութիւն Սրբոյն Պետրոսի Աղէքսանորու պատրիարգին և Արիստղոմայ սարկաւագին»²⁰:

Ինչ վերաբերվում է Գրերի Գյուտի պատմությանը, ապա ինչպես ասացինք, այն հիմնականում նույնն է երկու ձեռագրերում էլ, որը վկայում է, որ Գրերի Գյուտի պատմության Հայսմավորքային տարբերակում ևս հենց սկզբից եղել է որոշակի միտում Գրերի Գյուտը չկապել Ամիդի, Եփեսոսի և Սամոսատի հետ: «Յայսմաւորք»-ում բերվող պատմությունը ևս հիմնված է Բալունի մասին գրող նախորդ շրջանի մատենագիրների գործերի վրա: Բուն շարադրանքում թեև Բալու տեղանվան հիշատակությունը չկա, սակայն դարձյալ հստակորեն ասվում է, որ Միջագետքի տարբեր քաղաքներում Ս. Մեսրոպը չկարողանալով գտնել Հայոց գրերը, այնուհետև վերստին տրվում է պահքին ու աղոթքին և «Տեսանէր, զի թաթ ձեռին Աջոյ գրէր ի վէմն, որ հանդէպ կայր նմա: Եւ փորուած գրին որպէս ի ձեան տպաւորէր ի վերա վիմին: Եւ հանգամանք գրոյն և անուանքն ի միտսն Մեսրապայ տպա-

¹⁵ Տե՛ս Հայոց նոր վկաները, աշխ. Ն. Մանանդյանի և Ն. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 117:

¹⁶ Նույն փնդում, էջ 105:

¹⁷ Նույն փնդում:

¹⁸ Մաշտոցի անվան Մաքենադարան, ձեռգ. հմր. 2695, ԺԴ դ., 42բ:

¹⁹ Մաշտոցի անվան Մաքենադարան, ձեռգ. հմր. 4472, 1452-1457 թթ., 192բ:

²⁰ Նույն փնդում, 4472, 193բ:

տրէր»²¹:

Բալուի ավանդությունը արտացոլվել է և հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններում: Ինչպես հայտնի է, գրիչները, ավարտելով ձեռագրերը, նշում էին, թե այն ո՛ր թվականին և որտե՛ղ գրվեց՝ բնորոշելով իրենց ապրած ժամանակը և այն վայրը, որտեղ իրենք գրել են այդ ձեռագիրը: Համանման ձևով 1468 թ. Բալուում ընդօրինակված Մաշտոցի հիշատակարանում ասվում է, որ այս ձեռագիրը գրվել է.

Յամուր դղեակս երևելի,
Որոյ անուն Բալու կոչի,
Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի,
Որ Հաւաքանք վերակոչի,
Աթոռ մերոյ հայրապետի,
Հրեշտակատիպ տիպ տենչալի
Մեսրոպայ անուն վարդապետի...²²

Այս հիշատակարանում, ինչպես տեսնում ենք, Բալուն անվանվում է անգամ Ս. Մեսրոպի աթոռ, որովհետև, ըստ նրա հետ կապված ավանդության, այստեղ է ճգնել և հայոց գրերը արարել Ս. Մեսրոպը:

Համանման ձևով Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը 1481 թ. Խարբերդում ընդօրինակած իր Ծարակնոցի հիշատակարանում Բալուի մասին գրում է. «ի յերկին Բալուայ՝ աղաթատեղն Մեսրոպայ»²³:

Այս ըմբռնումը ընդհանրանալով արտահայտվել է և ժամանակագրություններում: 1673 թ. վախճանված Դավիթ Բաղիշեցին «Ծաղկաքաղ արարել ի բազում պատմագրաց» խորագրված իր ժամանակագրությունում գրում է. «Յայսմ ժամանակի Մեսրոպայ սքանչելի այրն Աստուծոյ եգիտ զձայնաւոր գիրսն, տուելովն Աստուծոյ ի վիմին տպաւորեալ ի Բալու»²⁴:

Այս ավանդությունը ներառվել է նաև հայ ուխտավորության երթուղիներում՝ դառնալով ուխտագնացության կարևոր կայաններից մեկը, իր կնիքը թողնելով և այդ ուխտագնացություններից ծնվող ուղեգրական երկերի վրա: Մեր քննած հարցի տեսանկյունից այս ուխտագնացությունները կարևորվում են նաև նրանով, որ եթե նախորդ շրջանի մատենագրական երկերում առավելաբար ներբողվում էր Բալուն²⁵, և կամ էլ Բալուի այրը ներկայացվում էր Հայոց գրերի Աստվածային Աջով տրվելու՝ Խորենացու «Հայոց պատմության» հետևողությամբ, գեղարվեստորեն պատկերվելով ըստ այդ հեղինակների ստեղծա-

²¹ Նույն փեղում, 193ա, փն՝ս և Ս. Էջմիածնի ձեռագրապուն, ձեռգ. հմբ. 74, 166բ:

²² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 276:

²³ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 11:

²⁴ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հր. Բ, կազմեց Վ. Ա. Նակորյան, Երևան, 1956, էջ 326:

²⁵ Միակ բացառությունը Վարդան Արևելցու Պատմության համապատասխան հատվածն է, ուր նկարագրված է անգամ այրը: Կարելի է ենթադրել, որ Արևելցին ինքը անձամբ է եղել այնպեղ և կամ էլ այս ավանդությունը լսել՝ անցնելով այդ վայրերով:

մը չեն արժեր իմ աչքին: Կը դառնանք ի հիսիս, ուր ապառաժ և լերջ քարեր են մեծամեծ, հոն եզերքին վրայ քարին երեսը տաշւած, վրան բնեռագիր անեղծ, մաքուր, 22 տող վերը և 7 տող վարը քանդակուած, մէջ տեղը բաց ձգուած էր, ուր տող մը արաբերէն գիր փորագրած էին. Այս «Գրման քարի» կողէն զառի վայր, նեղ, սանդղաձև, գրեթէ մրջման շափողով իջանք քարայրի մը բերան, որոյ մէջ փոքրիկ քարայր մի ևս կայ, երկուքին ալ առաստաղն ու պատերը սևցած, երկուքի մէջն ալ բեմի պէս անկոփ քարերով շարուածք, և պատերուն վրայ բազմաթիւ խաչեր փորուած: Ահա Ս. Մեսրոպբայ ճգնարանն, ըսաւ Տէր Մեսրոպբն:

Ծուկներուս վրայ ինկայ, հոն, ուր Սրբոյն ծնկները մաշուած էին, լզեցի այն քարեր և փոշիները, յորս շրթունք և ճակատ Սրբոյն բիրիցս քսուեր էին նուիրելով իր խորհուրդն և իղձերը Աստուածային իմաստութեան. հոն դրի երեսներս, և չէի ուզեր վերցնել այն ժայռերէն, ուր նստեր, կոթներ, խոկալով և տքնելով Հայ ազգին և Հայաստանեայց եկեղեցւոյն լոյս և կեանք ճարելու ճգնութեամբ...: Քա՛ր, ո՛ր քարայր, Հայոց արևուն լուսնակամար, ուստի ծագեցաւ մեզ ճառագայթ դպրութեան. «Յոր խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի յարգանդ մաքուր մեծին Մեսրոպբայ, անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք»: Կից քարայրիս, արտաքոյ դրան, կայ մի տաշածոյ երես մեծ գրատախտակի նման, արդեօք Հայ տառերը ձևակերպելու տախտա՞կն էր Սրբոյն: Ինչպէս նաև երկու այլ քարայրեր, որոց առաջինն աւելի լուսաւոր և ընդարձակ է, ունի սրահ մը, և երկրորդն՝ կրկին պատերով սենեակ մը, որոյ առաջին սենեկէն ներսը, դրան հանդէպ, քարայրին ճակատը փորուած և կոկուած մեծ քառակուսի մը, և փորուածոյի աջ անկիւնը վերէն ծակեր կան ականջաձև, յորմէ մարդ մը կրնայ իր ձեռքն երկնցնել. եթէ արմունկդ կիսածալ ընես դէպ ի լանջքդ՝ գրեթէ նոյն ծակին ձևը կ'առնու, և այն դիրքով կրնայ մարդը իր թևը դնել այդ ծակին մէջ. - Ս. Մեսրոպբայ դպրոց կ'անուանեն այս քարայրը, ըսաւ Տէր Մեսրոպբն, և կ'աւանդեն թէ՛ այդ ծակէն ելած է ԹԱԹԸ և այս տաշածոյին վրայ գրեր է Ա. Բ. Գ.-: Արդարև երբ այդ տախտակին յառէր էր խոկալով Սուրբն իր ուշքն ու աչքը, պէտք էր որ այս անկեան ծակէն ելնէր Թաթն և գրէր «ոչ իբրև ի քուն երագոյ». այլ բացորոշ յայտնութեամբ Աստուածային:

...Կան երկու այլ քարայրեր ալ, միոյն մէջ կը գտնուի ջրի հոր մը: Ասոնց մէջը խունկի և մոմի մուխերը սևցուցած են, մանաւանդ ճգնարանին, ուր բարեպաշտօն կանայք կ'երթան կ'աղօթեն իրենց զաւակաց համար:

- Աւելորդ է ըսել, թէ Ս. Մեսրոպբ պատրաստ գտած է այս այր ու վայրը, որ իրմէն յառաջ ո՞վ գիտէ ի՞նչ նպատակի համար կոներ կոփեր են. դուրսի բնեռագիրն ալ մտածել կուտայ թէ՛ շատ հինուց գործ է, թերևս յիշատակարանաց դիւանը կազմելու մտքով տաշուած լինին. եթէ այսպէս, զուգադիպութիւն մ'է Ս. Մեսրոպբին»²⁹:

Հայոց մեծ եղեռնից հետո հայրենակցական տարբեր միութիւններ տպագրեցին Պատմական Հայաստանի տարբեր նահանգներին, գավառներին և բնակավայրերին նվիրված հատորներ՝ հաջորդ սերունդներին փոխանցելու համար կորսված Երկրի գոնե պատմական հիշատակը: Եվ Ս. Մեսրոպի այրը վերջին անգամ, որպէս ականատեսի, արդեն անց-

²⁹ Գարեգին վրդ. Սրվանձարյանց, Թորոս աղբար ճամբորդ Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1884, լ.ջ 154-155, 159-161, 162:

նող վերհուշ գտնում ենք Հարություն քհն. Սարգիսյանի՝ Բալուին նվիրված տեղագրական-հուշագրական գործի հետևյալ հատվածում. «Ձեթ գիտին արևմուտքը բարձրադիր լեռան մը գագաթը կը գտնուի Սուրբ Մարտուպ, ուր գաւառին մէջ ապրող աւանդութեան մը համաձայն, Սուրբ Մեսրոպ աղօթած, ճգնած և հայ տառերը գտած է:

Ասիկա մասնաւոր մատուո չունի. իր բարձրաբերձ գագաթին վրայ իրարու կից երկու երեք քարուկիր սենեակներու կիսաւեր հետքերը կանգուն կը մնան, և զոյգ մը մէջիմէջ վիմափոր սենեակ լեռան գագաթէն՝ անոր հիւսիսային արևմտեան ուղղաձիգ կողին վըրայ, 7-8 մետր աստիճաննոց սանդուղքով մը մատչելի: Այս սանդուխին գլուխը կը գտնուի մէկուկէս երկու մէթր բարձրութեամբ և մէկ մէթրէն աւելի լայնութեամբ բետազիր արձանագրութիւն մը»³⁰:

Այս ավանդությունը անգամ 19-րդ դարում այնքան նվիրական պատմական մի հիշատակ էր ընկալվում, որ Ալիշանը գրում է. «Ունի բերդ ամուր, յորում պատուի անձաւանման տեղի. ուր աւանդի Ս. Մեսրոպայայ ընկալեալ յաղօթս զօրինակ հայերէն տառից և ստեղծեալ զնոսին»³¹:

Այս ավանդության վավերականությունը դեռևս 18-րդ դարում մերժել է Հ. Մ. Չամչյանը: Վկայակոչելով Վարդան Արևելցու՝ Բալուին վերաբերվող հատվածը, Չամչյանը նշում է, որ Արևելցին դա բերում է որպես ժողովրդական ավանդություն և ինքն էլ իր հերթին ավելացնում է. «Եւ յիրաւի իսկ ռամկաց աւանդութիւն լինելոյ ապացոյց է այն, զի ասի, թէ վէմն այն, յոր դրոշմեցան տառքն Մեսրոպայ՝ կայ մինչև ցայսօր, և երևին ի մմա նկարք գրերոյն, որ է զրոյց անտեղի. զի այն վէմ ի տեսեան երևութացաւ պոռաջի մտաց սրբոյն, և ոչ թէ էր քար թանձրացեալ յերկիր, որպէս և յայտ է: Եւ արդարև եթէ իրական վէմ լինէր, ոչ թողոյր Սուրբն Մեսրոպ զայն անդամօր, այլ՝ տայր բառնալ և տանիլ և պահել ի կաթողիկոսարանի և կամ արքայն Վոսմշապուհ տայր բերել և դնել յարքունի պալատան յանջնջելի յիշատակ այսր գործոյ: Եւ դարձեալ, եթէ այնպիսի վէմ էր այն, Կորիւն, որ մմանեցուցանէ զսուրբն Մեսրոպ Մովսեսի, և զտառս նորա պատգամացն գրելոց, սոյնպէս մմանեցուցանէր և զքարեղէն վէմն զայն՝ քարեղէն տախտակացն»³²:

Այսպիսով, Չամչյանը Բալուի այրի վէմի վրա որպես թե դրոշմված տառերի պատմությունը մերժում է՝ նշելով, որ ինչպես Խորենացին է գրում, Ս. Մեսրոպին Հայոց գրերը տրվել են ոչ թե իրական վէմի վրա գծագրվելով, այլ տեսիլում, և տեսիլի հետ էլ աներևույթ են դարձել: Եվ երկրորդ, որ եթե իրապես քարին դրոշմվեին հայոց գրերը, ապա Ս. Մեսրոպը դրանք որպես աստվածատուր մի սրբություն իր հետ կբերեր և ոչ թե կթողներ Բալուում: Եվ երրորդ, քարեղէն տախտակի վրա գրերի գծագրման մասին հիշատակությունները գրական հետևողություն են Աստծո կողմից Մովսեսին տրված Տասնաբանյայի տախտակների:

Գրերի Գյուտի՝ Բալուի ավանդության մասին Աճառյանն էլ գրում է. «Միակ պատմական աստառը, որ կարող է իբր հիմք ծառայած լինել այս ավանդության, թերևս մի կարճ

³⁰ **Յարութիւն քհն. Սարգիսեան**, Բալու, իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը և բարբառը, Գափիթ, 1932, էջ 263-264:

³¹ Ն. Ղ. Ալիշան, Տեղագիր հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 65:

³² Ն. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հպ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 762:

դադար է Մեսրոպի վերադարձի ժամանակ՝ Սամուսատից վաղարշապատ»³³:

Նույն ձևով այս ավանդության պատմական հիմքը որոնելով, Հ. Մ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Ս. Մեսրոպ պետք է, որ Եդեսիա-Սամուսատ-Մելիտինե խարբերդ-Բալու ճամբով մտած ըլլայ Հայաստան, այսինքն Արածանիի հովիտեն, ասիկա հոռմէական հին և զխաւոր ճամբաներէն մէկն էր դեպի Հայաստան, որ Պետինգերեան քարտէսին վրա ևս նշանակուած է: Ս. Մեսրոպ այս ճամբէն անցնելով՝ կանգ առած պետք է ըլլայ Բալու, մանաւանդ թէ ժամանակ մըն ալ հոն կեցած, ինչպէս որ ցոյց կուտան ԺԲ դարու մեր յիշած պատմիչները: Ահա այս անցքին պատճառաւ է, ըստ մեր ենթադրութեան, որ ծագում առած է ժողովուրդին քով Բալուի բերդին աւանդութիւնը հայ գրերու գիտին մասին»³⁴:

Հայոց գրերի՝ Բալուում տրված լինելու մասին մատենագրական աղբյուրների քննությունը, սակայն, վեր է հանում մի շարք օրինաչափություններ, որոնք վկայում են, որ այս ավանդությունը ոչ այնքան խարսխված է Մաշտոցի՝ այս ճանապարհով Հայաստան վերադաձած լինելու վրա, այլ հիմնված է Գրերի Գյուտի պատմությունը ազգային-հոգևոր մի նոր վերամեկնաբանմամբ ներկայացնելու ձգտման վրա: Այս հանգամանքը միանգամայն հստակորեն արտացոլվել է Սասնեցու ներբողյանի այն հատվածում, ուր ասվում է, թե աստվածային նախասահմանվածությամբ էր, որ Միջագետքի քաղաքներում տեղի չունեցավ Հայոց Այբուբենի կարգավորումը:

Ինչպես Սասնեցին է գրում՝ «Եւ այս ի խնամոցն Աստուծոյ մատակարարէր, ոչ ամենայնիւ առնել զմեզ մորացիկս՝ շնորհակալս այլոց. զբովանդակ պարգևսն ի ձեռսն այլազանից շնորհել մեզ՝ որպէս զառաքելութիւնն, զքահանայութիւնն և զարքայութիւնն, այլ պահէր զայսպիսի բարիս և մերով արեան զանկւլած յովս ձիրէր մեզ»³⁵:

Ընդգծված այս տողի բացատրությունում Հ. Մ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Այսինքն հրէա էին առաքեալները՝ Թադէոսը և Բարդուղիմէոսը, Պարթև Լուսաուրիչը և Արշակունի Վաղարշակը»³⁶: Եվ այս երեքի կողքին, Գրերի Գյուտը, ըստ Սասնեցու, վերապահված էր Ս. Մեսրոպին և այն էլ արդեն Հայաստանի սահմանագավառ Բալուում, այսինքն բուն Հայաստանում, որով Գրերի Գյուտը միջնադարյան ազգային ինքնագիտակցությունում սկսում է ընկալվել որպես զուտ հայկական երևույթ, որն էլ իր հերթին կատարվել է բուն Հայաստանում և ոչ թե նրանից դուրս:

Փարպեցին ժամանակագրորեն հաջորդում է Կորյունին և Խորենացուն, ու Գրերի Գյուտը Հայաստանում դնելու միտումով է, որ թերևս նա չի հիշում բուն գյուտի պատմությունը և կամ էլ նույն միտումով են նրա Պատմության այս հատվածը ոչ այնքան հաջող խմբագրել հետագա խմբագիր-գրիչները, որով այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե Ս. Սահակը և Ս. Մեսրոպը հայոց գրերը կարգավորել են հենց Հայաստանում: Հատկանշական է, որ եվրոպական հայագետներից Մարկվարտը Փարպեցու այս հատվածը հենց այդպես էլ հասկանալով գրում է. «Մաշթոցի Ասորիք՝ այսինքն Միջագետք ուղեգնացութիւնը ու յարակից պարագաները կը լո՛ւէ Ղազար ամբողջովին: Այս՝ դիտումնաւոր փոփոխութիւն

³³ Ն. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1984, էջ 151:

³⁴ Հ. Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Ս. Ղազար, 1970, էջ 95:

³⁵ Կարապետ Սասնեցի, Ներբողյան, էջ 42:

³⁶ Հ. Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 96:

Տասնաբանյան:

Երրորդ տարբերությունն այն է, որ Գրերի Գյուտը Բալուում ներկայացնող բոլոր հեղինակները նշում են, որ Ս. Մեսրոպը ոչ թե ստեղծել է ընդհանրապես Հայոց Այբուբենը, այլ պակասող այն տառերը, առանց որոնց թերի և անկենդան էր այդ Այբուբենը: Հատկանշական է, որ այդ գործերում ասվում է, թե Մաշտոցին տրվել են ձայնավորները, որոնք յոթն են եղել, և կամ էլ ասվում է, թե տասնչորս գրեր են տրվել, որը դարձյալ հավասար է երկու յոթի:

Այս հանգամանքը ևս պայմանավորված է Հայոց Այբուբենի աստվածատուր լինելը շեշտելու նույն ձգտմամբ: Ինչպես նշվում են միջնադարյան քերականագիտական աշխատանքներում, ձայնավորները անընդհատ լինելով՝ առանց ընդհատման հնչելով աննյութական են և ըստ այդմ աստվածային բնույթ ունեն, իսկ բաղաձայնները ընդհատվող հընչում ունեն, ուստի և մարդկային մահկանացու բնության նման մարմնավոր և նյութական են:

Նաև, ինչպես հայտնի է, յոթը աստվածության թիվ է համարվել սկսած պյութագորականներից, որը հոգևոր մի նոր վերամեկնաբանմամբ արտահայտվել է և քրիստոնեական միջնադարում: Նույն այս պատճառով հայերենում յոթի գրային համարժեքն է Է-ն, որը խորհրդանշում է աստվածությունը³⁸:

Ահա այս պատճառով Բալուի ավանդությունը ներկայացնող գործերում երբ ասվում է, թե Ս. Մեսրոպին տրվեցին ձայնավորները և կամ էլ յոթ գրերը, դրանով մեկ անգամ ևս շեշտվում է տրված գրերի աստվածային բնույթը, թե՛ որպես ձայնավոր գրերի և թե՛ դրանց աստվածայինը խորհրդանշող յոթը լինելով:

Այսպիսով, Բալուի ավանդությունը ոչ թե խարսխված է պատմական որևէ հիմքի վրա, այլ Գրերի Գյուտի պատմության ազգային վերախմբագրումն է կատարված միջնադարում, որի բուն նպատակն է եղել Գրերի Գյուտը ներկայացնել կատարված Պատմական Հայաստանի տարածքում: Բալուի՝ որպես Գյուտի տրման տեղը ներկայացնելը պայմանավորված է եղել երկու հանգամանքով: Նախ որ այն արդեն պատմական Հայաստանի սահմանային գավառներից էր, այսինքն՝ Հայաստան էր համարվում, և որ այնտեղ եղած բևեռագիր արձանագրությունը որպես հնից եկած պաշտամունքային վայր նորովի վերիմաստավորմամբ որպես գրման քար ներկայացվում է աստվածատուր գրերի գրման սալ և աստվածատուր լինելու ըմբռնումը արտահայտվում է նաև այն մեկնաբանությամբ, թե Մաշտոցին տեսիլքում տրվել են աննյութական՝ աստվածային բնույթ ունեցող ձայնավորները, որոնց աստվածատուր լինելու հաջորդ հատկանիշն էլ այն է, որ դրանք, լինելով յոթը, խորհրդանշում են աստվածության յոթ թիվը և գրային համարժեքը:

³⁸ Ձայնավորների աննյութական լինելու և յոթի պարունակած այլաբանական խորհուրդների ու աստվածային թիվ լինելու մասին փն՛ս Գ. Պողոսյան, Դանիելյան գրերի հարցը միջնադարյան բնագիտական ըմբռնումների փնտանկյունից, «Էջմիածին», 2005, Զ, էջ 87-98, Է-Ը, էջ 110-125: